

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 27, Temmuz 2023 / Volume 10, Issue 27, July 2023

XVI. YÜZYILDA ATAK SANCAĞINDA GAYRİMÜSLİMLER

Non-Muslims in Atak Sanjak in the 16th Century

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 09.04.2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 05.07.2023
Sayfa/ Pages : 435-453
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.249>

Durmuş Volkan KARABOĞA

(Dr. Öğr. Üyesi), Süleyman Demirel Üniversitesi, e-mail: durmuskaraboga@sdu.edu.tr, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-9184-3550>

Behset KARACA

(Prof. Dr.), Süleyman Demirel Üniversitesi, e-mail: behsetkaraca@sdu.edu.tr, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-5214-3818>

Atıf/Citation

Karaboğa, Durmuş Volkan-Karaca, Behset, "XVI. Yüzyılda Atak Sancağında Gayrimüslimler",
Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, 10/27, 2023, s. 435-453.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 27, Temmuz 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 27, July 2023.

ISSN: 2148-5704

XVI. YÜZYILDA ATAK SANCAĞINDA GAYRİMÜSLİMLER

Non-Muslims in Atak Sanjak in the 16th Century

Durmuş Volkan KARABOĞA, Behset KARACA

Öz: XVI. yüzyılın ikinci yarısında Atak sancağı, gayrimüslim nüfus yönüyle öne çıkan Osmanlı sancakları arasında yer almaktadır. Gayrimüslimler, şehir merkezi olarak adlandırılan nefs-i Atak'ta şehir nüfusunun %98'ini oluşturdukları gibi kırsal alanda da nüfusun %76'sını teşkil etmeleri yönüyle Atak sancağının sosyoekonomik hayatında önemli role sahip olmuşlardır. Gayrimüslimlerin köylerde toplu olarak yaşadığı bilinmekle beraber az da olsa Müslümanlarla beraber yaşadıkları köyler mevcut idi. Sancaktaki gayrimüslimlerin, Türk isimlerinden olan Budak, Karaca, Murad, İskender gibi adları kullanmaları, Türk kültüründen etkilendiklerinin göstergesi olmalıdır. Diğer taraftan gayrimüslim şahıslardan bazılarının baba adı Şah Emir olarak kaydedilmesi ve şahıs adları arasında Şah Kıyal, Zeynelabidin gibi isimlerin olması, bölgedeki Şii-Safevi kültür kalıntılarının etkisinden kaynaklı olabileceğini düşündürmektedir. Gayrimüslimlere ait şahıs adları arasında, Aleksin, Serkis, Haçık, Kirkos, Avani, Abraham, Yakop, Kirkor, Kirsid adlarının yaygın kullanımda olduğu tespit edilmektedir. Tarımsal faaliyetlerin yanı sıra küçükbaş hayvancılık, arıcılık ve bal üretimi ile de uğraştıkları bilinen gayrimüslimlerin, ürettikleri ürünlerden ödedikleri öşür bedeli yanı sıra kendilerinden tahsil edilen şahıs başı vergiler ile de sancak ekonomisi için ciddi boyutta gelir kalemi oluşturmakta idi.

Anahtar Kelimeler: Gayrimüslim, Osmanlı Toplumunu, Nüfus, Üretim, Vergi

Abstract: In the second half of the 16th century, Atak Sanjak was one of the most prominent Ottoman sanjaks in terms of its non-Muslim population. Non-Muslims played an important role in the socio-economic life of the Sanjak of Atak as they constituted 98% of the urban population in the nefs-i Atak, the city center, and 76% of the rural population. While non-Muslims were known to live in villages en masse, there were also a few villages where they lived together with Muslims. The fact that non-Muslims in the Sanjak used Turkish names such as Budak, Karaca, Murad, Iskender should be an indication that they were influenced by Turkish culture. On the other hand, the fact that some of the non-Muslims' father's name was recorded as Shah Amir and that some of their personal names included names such as Shah Kıyal, Zeynelabidin suggests that they may have been influenced by the remnants of Shiite-Safavid culture in the region. It is found that the names Aleksin, Serkis, Hachik, Kirkos, Avani, Abraham, Yakop, Kirkor, Kirkor, Kirsid were in common use among the personal names of non-Muslims. In addition to agricultural activities, non-Muslims were also known to be engaged in livestock breeding, beekeeping, and honey production, and they constituted a significant income item for the economy of the sanjak with the taxes per person collected from them as well as the tithe they paid from the products they produced.

Key Words: Non-Muslim, Ottoman Society, Population, Production, Tax

Giriş

Bizans İmparatorluğu döneminde Attah (Hattah) ve Attakhas gibi adlarla anılan Atak, bu döneme ilişkin kaynaklarda yukarı Nymphios / Batman suyunun bir kolunu oluşturan şimdiki Kulp suyunun batısında olarak tarif edilmektedir.¹ Atak sancağı bugün Diyarbakır ili, Lice ilçesi sınırları içerisinde bulunmaktadır.² Yörenin kuzey kesimini Güneydoğu Toroslar'a bağlı İnceburun Dağları engemelendirir. Başlıca akarsular Dicle'nin kollarından Bırkılın ve Ambar

¹ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 31-35.

² Alpay Bizbirlik, "XVI. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV/ I, (1999): 109.

çayları ile Batman çayına katılan Sarım Çayı'dır.³ Atak zaman içerisinde yerleşim birimi olma hususundaki önemini yitirdiği için XVI. yüzyılda kendisine bağlı olan Elince / Eliçe köyü, gelişerek günümüzde Lice ilçe merkezini oluşturmuştur. Burası doğuda Kulp, batıda Hani, güneyde Kocaköy, Hazro ve Silvan, kuzeyde ise Bingöl ili ile sınırlıdır.⁴

Sancağın idaresinden sorumlu olan Atak beyleri, soyu Şam Araplarına dayanan Zırki aşiretine mensuptular. Zırki beyleri kendi arasında, Derzînî beyleri, Girdikan beyleri, Atak beyleri ve Tercil beyleri olmak üzere dört kola ayrılmakta idi.⁵ Atak sancağının Osmanlı hâkimiyetine girmesi ise önemli tarihi hadiseler neticesinde gerçekleşmiştir. Safevi⁶ hükümdarı Şah İsmail, XVI. yüzyılın başında şahlığını ilan ettikten sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Akkoyunlu nüfuzuna son vererek, bölgedeki Kürt beylerinin kendisine tabi olmasını sağladı. Kürt emirleri, Şah İsmail'e tabiiyetlerini arz etmek üzere Tebriz şehrine gittiler. Ancak bu beylerin Şah İsmail tarafından tutuklatılarak kendi yerlerine Şii idareciler tayin edilmesi, Kürt beylerinin Osmanlılarla anlaşmaya yanaşmasında önemli rol oynadı.⁷ Şah İsmail, Diyarbakır bölgesini ele geçirince Atak bölgesini, Zırki aşiretinden olan Ahmed Bey Zırki'nin yönetiminden alarak Kaçar hanedanına tevdi etti. Bu olay neticesinde Zırki aşireti, mevcut topraklarını terk ederek çevre bölgelere dağıldı. Çaldıran Savaşı'nın Şah İsmail'in yenilgisiyle neticelenmesi üzerine Kürt aşiretleri, kaybettikleri hükümetleri yeniden ele geçirmek için mücadeleye giriştiler.⁸ Yavuz Sultan Selim, Tebriz'den Anadolu'ya dönüş esnasında Urmi ve Uşni'den Amid'e ve Malatya'ya kadar tüm Kürt melik ve hâkimlerinin Osmanlı idaresine katılmaları konusunda ikna etmesi için İdrîs-i Bidlîsî'yi görevlendirdi. Bidlîsî, öncelikle Baradost beylerinden olan Urmiye Eşni beyi'ne padişahın buyruğunu kabul ettirip Osmanlı'ya boyun eğdirdi. Sonra sırasıyla Soran, İmadiye, Bohti, Hısnıkeyf, Siirt, Bitlis, Hizan, Sason, Palu yöresindeki melik ve hâkimlerle istişare ederek bunlardan sultana bağlılık sözü aldı.⁹ Diyarbakır civarındaki bütün Kürt beyleri içerisinde, soyluluk ve seyyitlikle adlanmış olan Ahmed Bey de, Atak Kalesi'ni, Meyyafârikin şehrini zapt edip Kızılbâş'ın zulmünden arındırdı.¹⁰ Ahmed Bey, Sultan Selim'den aldığı emirname uyarınca bir müddet kendi beyliğinde hâkimiyet sürdükten sonra öldü.¹¹ Kendisinden sonra Atak beyi olan Şahin Bey, 1539'dan sonra Rüstem Paşa'nın vezirliği döneminde,¹² Osmanlıya ihanetle suçlandı ve sultanın fermanıyla katledildi.¹³ Bu süreçten itibaren Atak sancağı, 20 yıl süreyle Zırki beylerinin yönetiminden alınarak Osmanlı idarecilerine verildi. Osmanlı Devleti'nin başına Sultan Selim geçince Hasan Bey, beylik topraklarını geri almak için İstanbul'a giderek Sadrazam Mehmed Paşa'nın da desteğiyle Atak sancağının ocak¹⁴ olarak kendisine tevcih

³ Ana Britannica, "Lice", 14, (2004): 470.

⁴ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri", (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1999), 568.

⁵ Şerefhan Bitlîsî, *Şerefname*, çev. Abdullah Yegin, (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2014), 279-292.

⁶ Safevi Devleti'nin ortaya çıkışı ile ilgili bkz. Behset Karaca, "Safevî Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, 9, (2002): 409-416.

⁷ İbrahim Özcoşar, "Kürtler (Osmanlı Dönemi)", *TDVİA*, Ek-2. Cild, (2019): 118.

⁸ Şerefhan Bitlîsî, *Şerefname*, 286. Diyarbakır'ın Osmanlı hâkimiyetine geçiş süreci ile ilgili olarak bkz. Mehmet Ali Ünal, "Diyarbakır'de Osmanlı Hakimiyeti'nin ve Diyarbakır Beylerbeyliği'nin Kurulması", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, (Diyarbakır:2004), 567-573; Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaleti'ne Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresinden Ayır Basım*, (Ankara:1994), 2211-2220.

⁹ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih IV*, haz. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1999), 246-251.

¹⁰ İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, haz. Hicabi Kırılancık, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 254.

¹¹ Şerefhan Bitlîsî, *Şerefname*, 285-286.

¹² Rüstem Paşa hakkında bkz. Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *TDVİA*, 35, (2008): 288-290.

¹³ Alpay Bizbirlik, "XVI. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", 131.

¹⁴ Bölgenin fethi aşamasında itaat ve hizmetleri dolayısıyla eski sahiplerine bırakılmış ve sancakbeyliği belli bir ailenin yönetiminde olan sancaklara Yurtluk-Ocaklık sancaklar adı verilmektedir. Bu yönetim tarzında sancakbeyi, ölene kadar görevini icra etmektedir. Ancak herhangi bir suç işlemesi durumunda kendi yerine oğullarından veya kardeşlerinden biri geçebilmektedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2017), 244.

edilmesi hususunda Sultan Selim'den bir emirname aldı ve 20 yıl boyunca Atak Beyliği'ni idare etti.¹⁵ Nitekim Atak sancağı, Diyarbakir eyaletinin yurtluk-ocaklık statüsüne sahip sancaklarından biri oldu.¹⁶ Elimizdeki verilere göre, Atak sancağının, 1540 ve 1567'de kapsamlı bir şekilde tahrir edildiği bilinmektedir. 1540 yılına ait defterin icmal olması dolayısıyla sancak hakkında detaylı bilgileri 1567 yılına ait olan Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'ndeki 97 numarada yer alan mufassal tahrir defterinden öğrenmekteyiz.

Çalışmamızın temelini XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki Atak sancağı özelinde gayrimüslimler oluşturduğu için, Osmanlı toplumunda gayrimüslim reayanın hususiyetlerine dair kısa bir değerlendirme yapmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bilindiği üzere, Osmanlı toplumunda statü açısından kişinin yerinin belirlenmesinde, din önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Şeri hukuka göre, Müslümanlarla barış yapan ve İslam devletinin hâkimiyetine giren gayrimüslimler “zimmi” olarak adlandırılmakta idi.¹⁸ Osmanlılar fethettikleri bölgelerde, kendilerinden önceki idareciler tarafından zimmilere verilen ayrıcalıkları kendi hukuk yapısına aykırı olmadığı sürece devam ettirme eğilimi göstermiş ancak hukuk yapısına aykırı olanları da ilga etmede hiç tereddüt göstermemiştir. Nitekim ehl-i zimmet adı verilen reaya, İslam reaya gibi Osmanlı idarecilerince konulan kurallara uymak mecburiyetinde kalmışlardır.¹⁹ Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerle ilgili olarak tahrir defterlerinde geçen terimler umumiyetle *kefere*, *gebran*, *Yahudiyân* ve *eramiyân* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra bazı şehirlerde gayrimüslimlerin “Zimmiyan” adıyla da kaydedildiği bilinmektedir.²⁰ Atak sancağında da gayrimüslimlerin “cemaat-i gebran” olarak kaydedildiği görülmektedir.²¹ Kefere ve gebran kelimeleri Hıristiyanlar için kullanılırken Yahudiler için kullanılmaması ve Yahudilerin ayrı yazılması iki grup arasında fark gözetildiğinin kanıtı olarak düşünülmektedir.²² Hıristiyanlar ve Yahudiler, Müslümanların yapmakla mükellef olduğu bazı vazifelerden muaf tutulmuşlardır. Her gayrimüslim erkek “cizye” ödemek suretiyle askerlikten muaf tutulduğu gibi maddi yönden bu vergiyi ödeme zorluğu çekenlere de cizyeden muaf olma kolaylığı sağlandığı bilinmektedir.²³

1. Yerleşme ve Nüfus

Yerleşme; tabiat, birey ve onun gerçekleştirdiği faaliyetleri ihtiva eden alandır. Böylece yerleşme, insanların barındığı yeryüzü parçası olmakla birlikte, yer açısından diğer topluluklardan ayrılan, kendine has bir iş gücü, sosyal yapılanması ve hususi bir tarihsel mevcudiyeti bulunan bir insan varlığını da teşkil etmektedir.²⁴ Diğer bir ifadeyle yerleşme, bir yandan tabiat şartlarının diğer yandan insan yaşayışının karşılıklı etkileri altında vücut bulmaktadır.²⁵ Nüfus dağılımını, doğal çevre koşulları etkilediğinden, bu durumun XVI. yüzyıl yerleşme özelliklerini de şekillendireceği muhakkaktır. Nitekim nüfus ve yerleşmeyi hem şehir hem de köy bazında değerlendirmek mümkündür. Şehrin kendi kendine yetemeyen iktisadi

¹⁵ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, 287-288.

¹⁶ Diyarbakir eyaletinin yurtluk-ocaklık derecesindeki sancakları hakkında bkz. Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, (İstanbul 1280), 31.

¹⁷ Mehmet Öz, “Osmanlılar (Sosyal Hayat)”, *TDVİA*, 32, (2007): 535.

¹⁸ Ahmed Akgündüz, “Osmanlı Devleti'nde İnsan Hakları ve Hukukun Üstünlüğü”, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 31.

¹⁹ Macit Kenanoğlu, “Zimmî (Osmanlılar'da)”, *TDVİA*, 44, (2013): 438.

²⁰ Örneğin 1478'de Uluborlu şehrinde gayrimüslim mahallesi, “Zimmiyan der nefsi Uluborlu” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. Behset Karaca, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Uluborlu Kazası*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2012), 64.

²¹ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, *Tahrir Defteri*, (TT.d.), Nr. 97, H 975 (M.1567), 75b.

²² Gülcan Avşın Güneş, “Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1/2, (2015): 19.

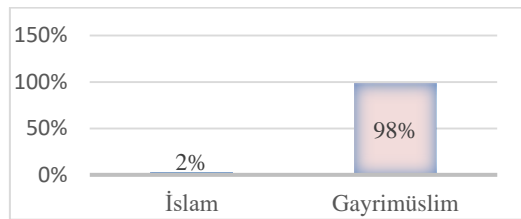
²³ Yelda Demirağ, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”, *OTAM*, 13, (2002): 18-19.

²⁴ Cevat Geray, “Türkiye'de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy Kent Yaklaşımı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 30/1, (1975): 45.

²⁵ Hamit Sadı Selen, “Türkiye'de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S.7-8, (1945): 97.

birim olması, şehir yerleşimini diğer yerleşimlerden ayıran temel özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim şehir, çevre yerleşimlerin ekonomik faaliyetlerini kontrol eden, ona göre uzmanlaşan, üretim gerçekleştiren ve bunun sonucunda sosyal ve idari açıdan da denetimci bir misyon yüklenen yerleşme merkezidir diyebiliriz.²⁶ Şehirler, sosyal ve ekonomik yönden Osmanlı toplumunun en canlı merkezleriydi. Şehirlerin dağ ve ova köyleri arasında pazar yeri olmaları dışında, dinî ve idari bir merkez durumunda olduklarını da bilmekteyiz.²⁷ Osmanlılarda şehir ve kasabalarda yaşayanlar, kır iskân birimleri olan köylerde geçimlerini tarımla sağlayan çiftçi-köylülere göre devlet nazarında farklı statüde bulunmaktadırlar. Yerleşik hayatta sosyal yapının temel unsurunu şehirliler ve köylüler oluşturmaktadır. Şehirlilerin farklı statüleri kanunnamelerle tespit edilmiştir. Bu statü devlete karşı olan mükellefiyetler çerçevesinde şekillenmiştir ancak onların sosyal kademelenmedeki yerini tayin edici bir özellik taşımaktadır. Şehirliler toprak sahibi olmadıkça birtakım şahsi vergi ve mükellefiyetlerden muaf bulunmaktaydılar. Ancak avarız²⁸ denilen ve genellikle fevkalade durumlarda alınan vergileri verirdi. Bu arada şehirlilik ve köylülük arasında çok katı bir çerçevenin olmadığı da belirtilmelidir.²⁹ Bu hususiyetlerin, Atak sancağındaki şehirli ve köylü reaya için de geçerlilik gösterdiği söylenebilir. Bu bağlamda Atak sancağında 1567 yılında şehirde Müslümanlarla beraber yaşayan ve “cemaat-i gebran” olarak kaydedilen gayrimüslimler 287 hane ve 77 mücerret iken İslam nüfusun 5 hane ve 3 mücerret olarak kaydedildiği görülmektedir. Bu durumda şehirli hane bazında, gayrimüslim nüfus oranı %98 olarak tespit edilmektedir (Grafik 1). Şehirli nüfus içerisinde gayrimüslim nüfus oranının fazla olması, gayrimüslimlerin güvenlik ihtiyacından kaynaklandığını düşündürmektedir. Köyler ve yaylaları doldurmuş olan Müslim nüfusa karşı kendilerini güvenlikte hissetmeyen gayrimüslimler toplu hâlde yaşamayı daha emniyetli bulmuş olabilirler.³⁰ Kırsal kesime baktığımızda Müslüman köy sayısı fazla olmasına rağmen İslam nüfus sayısı oldukça düşüktür. Köylerde yaşayan gayrimüslim nüfusun da İslam nüfusa oranla oldukça fazla olduğu görülmektedir. 63 köyün bulunduğu sancakta, 47 Müslüman köy,³¹ 13 gayrimüslim köy ve 3 karışık meskûn köy bulunmaktadır: karye-i Müşrif, karye-i Halhal, karye-i Sarnis, karye-i Ardes, karye-i Karvas, karye-i Hammare, karye-i Fum, karye-i Sivilak, karye-i Satınç, karye-i Şimşim, karye-i Cum, karye-i Tutaş, karye-i Hallaç tamamen gayrimüslim nüfusla meskûn iken, karye-i Serde, karye-i Elince ve karye-i Bamitne ise Müslüman ve gayrimüslim nüfusun karışık yaşadığı köyler olarak karşımıza çıkmaktadır (Tablo I). Nitekim kırsal nüfus içerisinde gayrimüslimler 2425 hane ve 680 mücerret, İslam nüfus ise 755 hane ve 151 mücerret olup gayrimüslimlerin İslam nüfusa olan oranı %76’dır (Grafik 2). Bu durumda hem şehirli hem de köylü nüfus içerisindeki gayrimüslim nüfus oranının hayli yüksek olduğu ifade edilebilir. Gayrimüslim köyler içerisinde özellikle *Elince*, *Serde*, *Fum*, *Şimşim*, *Bamitne* ve *Halhal*’ın nüfus miktarı yönüyle öne çıktığı görülmektedir.

Grafik 1: Şehirli Gayrimüslim ve Müslüman Nüfus Oran Dağılımı

²⁶ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, (Ankara: Cedit Neşriyat, 2017), 279-280.

²⁷ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 67.

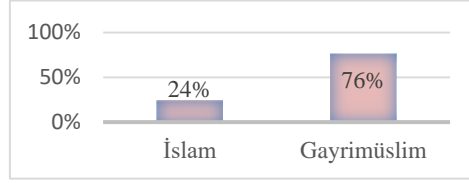
²⁸ Avarız hakkında bkz. Halil Sahillioğlu, “Avârız”, *TDVİA*, 4, (1991): 108-109.

²⁹ Feridun M. Emecen, “Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, *Osmanlı*, IV, (1999): 92.

³⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 62.

³¹ Sancakta, karye-i Gayr Ci’ayt ile karye-i Davudi köylerinde nüfus kaydı bulunmamaktadır. Bkz. *TKGMA, TT.d.*, Nr. 97, 96b ve 102b.

Grafik 2: Kırsal Alanda Yaşayan Gayrimüslim ve Müslüman Nüfus Oran Dağılımı

Tablo 1: Gayrimüslim Köyler ile Karma Köylerdeki Gayrimüslim Nüfus

Gayrimüslim Köyler ve Nüfus Dağılımı			
	Köy	Hane	Mücerred
	Müşrif	61	33
	Halhal	165	35
	Sarnis	31	11
	Ardes	79	30
	Karvas	129	53
	Hammare	64	26
	Fum	194	42
	Sivilak	29	13
	Satinç	30	20
	Şimşim	172	43
	Cum	152	48
	Tutaş	146	64
	Hallaç	152	57
Karma Meskûn Köyler ve Gayrimüslim Nüfus			
	Köy	Hane	Mücerred
	Serde	296	49
	Elince	557	96
	Bamitne	168	60
	Toplam	2425	680

Gayrimüslimler arasında Nasturi, Yakubi, Rum milletinden olanların yanı sıra diğer kilise veya mezhep mensuplarının da bulunduğu bilinen gerçektir ve bunlar sadece isimlerinden tanımlanabilmektedir. Örneğin Haço ve Haçık gibi Farsça kökenli isimler taşıyan gayrimüslimlerin Nasturi kilisesine mensup olmaları muhtemeldir.³² Türk adlarından Budak, Karaca, Murad, İskender gibi isimlerin de³³ sancaktaki gayrimüslimler arasında kullanıldığı tespit edilmektedir. Bu arada Ermenilerin sık kullandığı isimlerden olduğu bilinen Pedros-Petros adlarını ayırmak mümkün olmadığı gibi³⁴ bu isimlerin Bedros (سوردب) şeklinde okunması da imkân dâhilinde olduğundan Bedros ismine sancağın gayrimüslim köylerinde 28 kişide rastlanılmıştır. Bu durum Atak sancağındaki Ermenilerin, Bedros-Pedros-Petros türevinde isimler kullandıklarına dair fikir verebilir. Mühtedi olanların baba adları Abdullah olarak verildiği bilgisi³⁵ dikkate alındığında, tetkik ettiğimiz sancakta bu tarzda olan 5 kişinin baba adının Abdullah olduğu görülmektedir. Ancak isimlerinin ise gayrimüslim adlarından

³² Mehmet Mehdi İlhan, “Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar”, *Belleten*, C. 54, S.209, (Ankara: 1990): 221-222.

³³ Yılmaz Kurt, “Adana’da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları”, *Belleten*, C.57, S.218, (Ankara: 1993): 181.

³⁴ Mehmet Mehdi İlhan, “Mufassal Tahrir Defterlerindeki Adların Önemine Dair Bazı Örnekler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.25, S.40-41, (2006): 46.

³⁵ Yılmaz Kurt, “Kozan’da Şahıs Adları”, *Belleten*, C.58, S.223, (Ankara: 1994): 619; Ayrıca bkz. Yılmaz Kurt, “Adana Sancağı’nda Kişi Adları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.15, S.26, (Ankara: 1991): 182.

“Abranos, Şimo, Aşuh, Markin, Melkon” olması durumu, bu kişilerin mühtedi olup olmadığı konusunu aydınlatamamaktadır. Bununla birlikte yalnız şahıs adı olarak Abdullah isminin kullanımı, köylerde 49 kişide görülmektedir. Diğer konu ise baba adı Şah Emir olarak kaydedilen şahıslarla ilgilidir. Bu cümleden olarak *İstanos veled-i Şah Emir, Kirkor veled-i Şah Emir, Tanil veled-i Şah Emir, Ohan veled-i Şah Emir, Hasin veled-i Şah Emir, Mübarek veled-i Şah Emir* tarzında şahıs adlarının varlığı bölgedeki Şii-Safevi sosyokültürel kalıntıların, gayrimüslimler üzerinde dahi uzun süreli tesir bıraktığına yönelik işaret olmalıdır.³⁶ Tespit edebildiğimiz ölçüde³⁷ şehirde yaşayan gayrimüslimlerin kullandığı 93 farklı şahıs ismi arasından Kirkos, Haçik, Serkis, İskender, Aleksin, Avani, Kirkor, Petrik, İstanos, Kirsid, Toma, Bayram, Avahin, Murad, Mıgırdıç, Simaon, Şimaon³⁸ Abraham, Derviş isimlerinin kullanımı yaygın iken; Haçe, Kutluşa, Matlus, Berdoş, Abdullah, Timasi, Müddesir, Armis, Alekşan, Düveyl, Koçi, Amen, Sıddık, Bedris, Melkis, Mirasun, Kıryakul, Berhurdar, İsa isimlerinin ise nadir kullanımda olduğu görülmektedir (Tablo 2). Diğer taraftan şehirli gayrimüslim nüfus içerisinde iki Keşiş kaydının bulunduğu da bilinmektedir.

Tablo 2: Atak Şhrinde Yaşayan Gayrimüslimlerin Adları

İsim	Adet	İsim	Adet	İsim	Adet
Kirkos	14	Hızır	4	Avani	16
Petrik	8	Petrikyan	1	Hızırşa	3
İskender	8	İstanos	8	Haçik	19
Kirsid	12	Serkis	14	Kirkor	8
Agob	3	Ohannes	4	Salaman	3
Maryos	1	Hasin	4	Murad	10
Abraham	8	Kıryakis	2	Kırderis	2
Yosef	6	Toma	8	Persum	4
Bayram	10	Mıgırdıç	5	Abdi	2
Köse	1	Avahin	4	Derviş	3
Tanil	5	Mağas	4	Aleksin	19
Asdor	1	Yakop	3	Tardan?	1
Koçi	1	Şerman	1	Simaon	4
Nurşin	5	Ayvaz	3	Kuşamir	1
Halbaş	1	Marvan	1	Sarayun?	1
İvan	1	Miran	4	Melkis	1
Tur	1	Ağahan	2	Bahman	1
Düveyl	1	Mübarek	2	Sigmus	1
Budak	2	Boğus	1	Keşiş	2
Alekşan	1	Aşhan	1	Nurşin	5
Armis	1	Vartan	2	Safir	1
Timasi	1	Avahin	4	Berhurdar	1
Müddesir	1	İsa	2	Maksayuz	5
Kesir-Keşir	4	Kıryakul	1	Albaç	1
Abdullah	1	Azaz	2	Bedris	1
Sabu	2	İvaz	1	İkyanor	1
Canaziz	1	Sasik	2	Haçe	1
Melkid	2	Sıddık	1	Mirasun	1
Berdoş	1	Ayvas	1	Sarakis	1
Matlus	1	Argun	1	Barkin	1
Kutluşa	1	Amen	1	Şimaon	2

³⁶ TKGM, TT.d., Nr. 97, 102a-101b-99a-89a.

³⁷ Gayrimüslim şahıs isimlerini tespit ederken, okumalarda temkinli hareket etmeye gayret göstermemize rağmen bu isimler arasında farklı okumaya müsait olanlar da bulunabilmektedir.

³⁸ Şahıs adları içerisinde hem Simaon سماو hem de Şimaon شمعون olarak ayrı ayrı kullanım bulunmaktadır. Bkz. TKGM, TT.d., Nr. 97, 75b-77b.

Köylü hane bazında nüfusun %76'sını gayrimüslimler oluşturmaktadır. Kırsal kesimde yaşayan gayrimüslimlere ait tespit edilen 227 farklı isimden önemli bir kısmının bir hayli yaygın kullanımda olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda köylerde 93 kişinin Abraham adına sahip olduğu dikkat çekmektedir. Gayrimüslimler arasında Abraham adından sonra ise, Aleksin ismi 87, Serkis 86, Haçık 71, Kirkor 69, Hasin 66, Avani 63, Boğuş 56, Kirsid 55, Kirkos 54, Yakop 54, Murad 52, Abdullah 49, Maksayuz 42, Mıgırdıç 42, Mübarek 42, Aşuh 42, İstanos 40, Derviş 39, Yosef 38 ve Haçe 37, Ohan 31 kişide şahıs adı olarak kullanılmıştır. Söz konusu isimler dışında köylerde tespit edilen isim ve genel sayısı ise şu şekildedir: Sıddık 29, Nurşin 15, Simaon 17, Hızırşa 12, Aleksan 16, Şimaon 30, Azaz 29, Hızır 26, Abdülmesih 22, Toma 17, Şimo 23, Karaca 14, Marderis 13, Abdi 31, Ferec 11, Bedros 28, Salef 27, Petrikyan 13, Abranos 28, Basil 10, İskender 31, David 32, Vartan 12, Mercan 21, Bedris 14, Kıryakis 17, Asudor 16, Tanil 17, Koçi 19, Amen 26, Yuca 31, İsa 10, Ohannes 23, Kırdaris 28, Ayvas 34, Persum 12, Berdoş 7, Agop 28, Kuşamir 14, Bayram 18, Avahim 18. İncelediğimiz şahıs adları konusunda dikkat çeken husus ise gayrimüslimler içerisinde Şah Emir, Şeyh Emir, Şah Yar, Efendi, Arap Yusuf, Timurşa, Kutluşa, Emirşa, Derviş, Abdullah, Abdullahid, Abdussaid, Karaca, Mübarek, Zeynelabidin, Satılmış, Ebu Bervan, Şah Kıyal, Rum Beğ, Koç Beğ gibi farklı isimler de bulunmakta idi (Tablo 3).

Tablo 3: Kırsal Alanda Yaşayan Gayrimüslimlerin Sahip Olduğu Şahıs Adları

İsim	Adet	İsim	Adet	İsim	Adet
Avani	63	Haçık	71	Derviş	39
Musa	3	Kirkos	54	Sıddık	29
Nurşin	15	Simaon	17	Melkid	5
Noyan	7	Hızırşa	12	Salaman	6
Vanko	1	Yanoş	1	Alekşan	16
Kirsid	55	Şimaon	30	Vasili	1
Azaz	29	Hızır	26	Şah Emir ³⁹	10
Abraham ⁴⁰	93	Maksayuz	42	Safir	1
Mirsid	7	Abdülmesih?	22	İvasil	7
Gebrik	1	Yosef	38	Uyah	1
Sağrek	1	Hasin	66	Asto	1
Toma	17	Şimo	23	Karaca	14
Marderis	13	Nuh	1	Abdi	31
Haçe	37	Abdullah	49	Ferec	11
Bedros	28	Salef	27	Mıgırdıç	42
Şamul	8	Yakop	54	Dunasir	4
Petrikyan	13	Aşo	1	Abranos	28
Aleksin	87	Yomasir	1	Şeyh Emir ⁴¹	1
Basil	10	Mübarek	42	Astakis	1
İskender	31	David	32	Vartan	12
Mercan	21	Budak	8	Miran	12
Berhurdar	7	Aşuh	42	Bedris	14
Ağahan	8	Kıryakis	17	Alis	3
İstanos	40	Kirkor	69	Asudor	16
Serkis	86	İlis	1	Navid	9
Bargeri	1	Nasır	1	Kalamir	4
Ayan	3	Ayvaz	6	Marvan	1
Tanil	17	Koçi	19	Markin	8
Murad	52	Kesir	18	Amen	18
Mikail	11	Saba	31	Serayun	1

³⁹ شاه امر

⁴⁰ Abraham şahıs adı yazılışının benzeri (ابراهيم) Müslüman köylerde de tespit edilmiştir. Müslüman köylerdeki bu yazılışın İbrahim'in karşılığı olarak okunabileceği kanaatindeyiz. Bkz. *TKGM, TT.d.*, Nr. 97, 90b, 96a, 97b, 98a.

⁴¹ شيخ امر

Melkon	9	Aziz	26	Sahok	23
İsa	10	Yuca	31	Bukyaz	1
Nikor	3	Şahin	1	Hasun	1
Ohannes	23	Kırderis	28	Şirvan	5
Persum	12	Delo	16	Arin	1
Ayvas	34	Şahmir	1	Arslan	1
Advan	1	Nuşirvan	3	Berdoş ⁴²	7
Arsin	4	Salok	2	Boğus	56
Mirkid	1	Albaç	2	Agop	28
Miyakis	1	Alişan	2	Kirakos	12
Mağas	6	Şahkıyal	1	Durak	1
Aşhan	5	Kuşamir	14	Margeri	6
Hadanis	1	Bargan	1	Bervan	1
Bayram	18	Avahin	18	Ohan	31
Gabril ⁴³	7	Marki	2	Abdülkerim	3
Sultan	7	Melik	13	Kumanus ⁴⁴	1
Şems	2	Abdullahid	6	Arbin	2
Ardil	1	Abdussaid	2	İsfendiyar	2
Reşo	5	Danyal	2	Yoros	8
Sero Yusuf	1	Arab Yusuf	1	Artin	1
Sefir	1	Ataullah	1	Arkavan	2
Şah Yar ⁴⁵	1	Şarlıman	1	Sasdor	4
İstanos Kürdi	1	Dırahor	2	Satılmış	2
Sansar ⁴⁶	1	Abrail ⁴⁷	3	Efendi	1
Bekri ⁴⁸	1	İvaz	3	Mergiri	1
Karatyan	1	Avadin	4	Armıs	2
Harak	7	Andaryas	1	Gebrail ⁴⁹	1
Kumasid	3	Abdilıs	1	Gorgıs	4
Kemaleddin	1	Garaldin	4	Halbaş	1
Yorgıs	1	İsyakis	1	Şerif	2
Margos	1	Geros	1	Tutal	1
Aram	1	Melkis	1	Niko	3
Mardıs	1	Arad	1	Yurık	1
Dukas	1	Aşyan	4	Azad	2
Varto	1	Mardırıs	4	Ebu Bervan	1
Avak	1	Toros	3	Araf	2
Bağcan	2	Zeynelabidin	1	Şah Kıyal	1
Timurşa	3	İkyanus	4	Kutluşa	1
Emirşa	2	Arşa	1	Akrım	7
Servan	1	Salıba	13	Muşu	5
Gürin	1	Kolos	1	İshak	2
Kutlu	2	Melki	1	Mesih	1
Petrik	4	Bektaş?	2	Rum Beğ	1
Anuşirvan	1	Koç Beğ	1	Alekon	1
Gökçe	1	Kırçeran	1	Burcan	1
Varank	1	Temur	1		

⁴² برصوش⁴³ کبریل⁴⁴ Komanos da okunabilir; قومانوس⁴⁵ Ya da Şahbaz: شامباد⁴⁶ ٹانٹار⁴⁷ انرايل⁴⁸ بکری⁴⁹ کبر ایل

Gayrimüslimlerin yaşadığı köylerde Keşiş⁵⁰ tabirine de rastlanılmaktadır. Keşiş sayısı nefsi-i Atak'ta 8, köylerde ise toplam 26 olmak üzere toplamda 34 Keşiş'in kaydedildiği bilinmektedir. Keşiş terimi bazen şahıs isminin önünde ve arkasında kullanıldığı gibi, müstakil olarak da kaydedilmiştir.⁵¹ Gayrimüslimlere ait şahıs isimleri arasında nadir kullanımda olanlar ise; Dukas, Andaryas, Yorgis, Şarlman, Vanko, Alekon, Gebrail, Karatyan, Sero, Durak, Hasun, Marvan, Safir, Mirkid, Gebrik, Margos, Varto, Servan, Anuşirvan, Gökçe, Varank, Kırçeran, Abdilis, İsyakis, Geros, Komanos / Kumanus, Artin, Armis, Tatal idi.

2. Üretim ve Vergilendirme

Atak sancağında yaşayan gayrimüslimlerin gerçekleştirdiği iktisadi faaliyetleri, şehir ve köy açısından değerlendirmek mümkündür. Atak şehrinde yaşayan gayrimüslim ve Müslim nüfusun, köylerde olduğu gibi büyük ölçüde tarımdan geçimini sağladığını söyleyebiliriz. Şehirdeki vergi gelir kalemlerinin tek başlık altında yazılması, gayrimüslimlerin şehir ekonomisindeki katkı düzeylerinin ne derecede olduğu konusunda değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır ancak şehirde yaşayan Müslümanların 5 hane ve 3 mücerret, gayrimüslim nüfusun ise 287 hane ve 77 mücerret olduğu göz önünde bulundurulduğunda aslında şehirde zirai üretime ait vergi gelirinin ve diğer vergilerden elde edilen hasılatın büyük oranda gayrimüslimlerden sağlandığı fikrini doğrulamaktadır. Şehirde yaşayan gayrimüslimlere ait buğday, arpa, üzüm ve pamuk istihsal miktarını belirleyemsek de gayrimüslim köylerindeki üretim ve vergilendirme konusunda daha kesin verilere ulaşabilmekteyiz. Sancaktaki 13 gayrimüslim köyün yanı sıra 3 tane de Müslim-gayrimüslim karışık köyün olduğunu daha önceden ifade etmiştik, ancak nüfusun karışık olduğu köylerde de çoğunluğu yine gayrimüslimler teşkil etmektedir. Tarımsal üretim ve vergilendirme konusunda ilk sırada hububat gelmektedir. Devletin en mühim vergi kaynağını teşkil eden öşür yüzde ellisinin hububattan sağlanıyor olması, buğday ve arpa ekimini teşvik etmekte idi.⁵² Hububat, zirai ekonominin bel kemiğini oluşturması dolayısıyla Müslim köylerde olduğu gibi, gayrimüslim köylerde de buğday ve arpa üretiminin ilk sırada yer aldığı bilinmektedir. Buğday narh⁵³ fiyatı kile bazında 11 akça, arpa narh fiyatı kile bazında 8 akça olan Atak sancağında, üretimi gerçekleşen ürünlerin öşür oranı, Diyarbekir Eyaleti Umumi Kanunnamesi'nin içeriğindeki esaslara göre belirlenmiş idi.⁵⁴ Gayrimüslim reayadan alınan buğday öşürü toplam 4038 kile⁵⁵ / 44.631 akça; arpa öşürü ise 1.837,5 kile / 14.720 akça alınmıştır. Buğdaydan alınan öşür miktarı açısından öne çıkan köyler Elince, Şimşim, Bamitne, Cum ve Hallaç iken arpadan alınan öşür miktarı yönüyle de Elince, Bamitne, Cum ve Hallaç önem arz eden köyler olmuştur. Darı üretiminin, Hammare, Sivilak, Satınç, Şimşim ve Serde köyleri hariç, sadece Müşrif, Halhal, Sarnis, Ardes, Karvas, Fum, Cum, Bamitne, Tutaş, Elince, Hallaç'ta gerçekleştiğini tespit etmekteyiz ve bu 11 köyde üretilen darıdan alınan öşür miktarı ise 368 kile / 2.208 akça idi (Tablo 4).

⁵⁰ Manastır rahibi. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, “کشیش”, (İstanbul: Çağrı Yayınları), 2017, 1170. Başta Hıristiyanlık ve Budizm olmak üzere birçok dinî gelenekte keşilik önemli bir yer tutar. Farsçada Hıristiyanların alim, zahit ve ileri gelen din adamlarını tanımlamak için kullanılan keşiş kelimesinin, Süryanicede “pir, şeyh, kâhin” anlamındaki karşılığı “keşîşâ”, Aramicede “keşîşâ”dır. Şinasi Gündüz, “Keşiş”, *TDVİA*, C.25, (2022): 322.

⁵¹ Örneğin; Kırkor Keşiş, Keşiş Budak, Musa Keşiş, Abraham Keşiş, Keşiş Yosef, Keşiş İstanos, Keşiş Keşiş gibi. Bkz. *TKGM, TT.d.*, Nr. 97, 75b-111b.

⁵² Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 170.

⁵³ Tahrir defterlerinde buğday, arpa, darı, pamuk vs. için konulmuş olan narh fiyatları, tahrir işlemini yürüten tahrir komisyonlarınca değil, doğrudan doğruya padişah huzurunda yapılmaktadır. Hububatın miktar ve kıymeti takdir edilirken kıtık ve bolluk senelerinin farklarını ortadan kaldırmak için üç yıllık ürün ortalaması dikkate alınmakta ve öşür miktarı bu şekilde tespit edilmektedir. Tahrir komisyonlarınca öşür miktarının tespitinden sonra öşre tabi mahsullerin narh fiyatlarının belirlenmesi için defterler merkeze gönderilmekte ve bizzat padişah huzurunda narh verilmektedir. Bkz. Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 169.

⁵⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5/II.Kısım, (İstanbul: FEY Vakfı, 1992), 443 vd.

⁵⁵ 1 kile: 12,85 kg. Bir Diyarbekir kilesi, yarım İstanbul kilesi idi. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, (İstanbul: FEY Vakfı, 1991), 221.

Tablo 4: Gayrimüslim Köylerde Buğday ve Arpa Öşürü

KÖYLER	Buğday		Arpa		Dıhn	
	Öşür / Kile	Öşür / Akça	Öşür / Kile	Öşür / Akça	Öşür / Kile	Öşür / Akça
Müşrif	38	418	19	152	19	114
Halhal	213	2343	71	568	32	192
Sarnis	95	1045	40	320	10	60
Ardes	160	1760	80	640	32	192
Karvas	134	1474	67	536	20	120
Hammare	107	1177	53,5	428	-	-
Fum	213	2343	106,5	852	48	288
Sivilak	96	1056	48	384	-	-
Satinç	68	748	34	292	-	-
Şimşim	520	5720	120	960	-	-
Cum	267	2937	133,5	1068	32	192
Bamitne	320	3520	160	1280	24	144
Tutaş	160	1760	82	656	40	240
Elince	1180	12980	590	4720	95	570
Hallaç	254	2794	127	1016	16	96
Serde	213	2556	106	848	-	-
	4038	44631	1837,5	14720	368	2208

Dokuma sanayiinin başat unsuru olan ve yetiştirme döneminde bol miktarda suya ihtiyaç duyan pamuğun tüm gayrimüslim köylerinde yetiştirilmesi, bu köylerin sulama imkânları yönüyle avantajlı olduğu fikrini vermektedir. Pamuğun narh fiyatı 1 men üzerinden 20 akça idi. Gayrimüslim nüfusun meskûn olduğu 16 köyde istihsal edilen pamuktan alınan öşür 810 men⁵⁶ / 15.700 akça olup söz konusu üretimin en çok olduğu yerler ise Şimşim ve Serde köyleri idi (Tablo 5). Bazı köylerde pamuğun yanı sıra bağcılık, meyve, bostan, ceviz ve piyaz üretimi de gerçekleşmekte idi. Bağcılık gayrimüslim köylerin tümünde mevcut olmakla birlikte meyve üretimi 12 köyde, bostan üretimi 4 köyde, piyaz üretimi de 2 köyde yapılmaktaydı. Bağcılık ve üzüm üretiminden alınan öşür toplamı 17.034 akça idi. Dolayısıyla Atak sancağındaki gayrimüslimlerden tahsil edilen bağat öşürü, buğday öşüründen sonra ikinci derecede önem arz etmektedir. Gayrimüslimlerin çoğunluğu oluşturduğu şehir merkezinde de üzüm üretimi yapılmakta olup bu üretimden toplam 6.500 akça gelir sağlanmıştır.⁵⁷ Diğer taraftan meyve üretiminden 2.880 akça, bostandan 400 akça, piyazdan 227 akça öşür alınmıştır. Tarımsal faaliyetlere ilave olarak hayvancılığın da gayrimüslimler arasında önemli bir geçim kaynağı olduğunu ifade edebiliriz. Tahrir kayıtlarında âdet-i ağnam adıyla geçen vergi; koyun ve keçi sahiplerinden alınmakta olup umumiyetle her vilayette Müslim ve gayrimüslim ayırt edilmeksizin 2 koyuna 1 akça olarak tahsil edilirdi.⁵⁸ Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler içerisinde yalnız karye-i Sarnis'te koyun yetiştiriciliği yapılmamaktadır. Zikredilen verginin toplam miktarı 5.969 akçaya baliğ idi. Hayvancılık faaliyetleri arasında arıcılığın dikkat çektiği görülmektedir. Kayıtlarda “resm-i küvare”, “resm-i asel”, “resm-i zenburiye”, “öşr-i kovan” ve “öşr-i petek” gibi çeşitli isimler altında zikredilen bu vergi, reyanın elindeki arı kovanlarının ürününden yani baldan alınmaktadır. Bazı yerlerde aynı olarak alındığı gibi, nakdî olarak da

⁵⁶ 1 men: 5,773 kg. Mehmet Ali Ünal, “Menn”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011), 462.

⁵⁷ *TGGM, TT.d.*, Nr.97, 77b.

⁵⁸ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Re'âyadan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCFD*, V/S.5, (1947): 485-486.

alındığı bilinmektedir. Diğer taraftan reaya arılarını beslemek için kendi tâbi olduğu tımarın haricindeki bir sipahinin tımarı arazisine götürse, defterdeki kayıtlı resmin yarısını raiyet sahibi, yarısını da kovanların bulunduğu tımarı tasarruf eden sipahi tahsil etmekte idi. Bal öşrü bölgelere göre farklılık göstermektedir. Bazı yerlerde 1/10, bazılarında 4 kovandan 1 akça ve kimi yerlerde de kovan başına 1 nügi bal olarak alınmakla birlikte,⁵⁹ incelediğimiz sancakta “her peteğe ikişer akça resim alındığı” bilinmektedir.⁶⁰ Söz konusu üretime gayrimüslimlerin yaşadığı 6 köyde rastlanmıştır: karye-i Ardes'te 20 akça, karye-i Karvas'ta 60 akça, karye-i Hammare'de 50 akça, karye-i Cum'da 20 akça, karye-i Bamitne'de 150 akça, karye-i Tutaş'ta 100 akça olmak üzere kovan öşrü olarak toplam 400 akça tahsil edilmiştir.

Tablo 5: Gayrimüslim Köylerde Pamuk Öşrü

KÖYLER	Pamuk	
	Öşür / men	Öşür / Akçe
Müşrif	26	520
Halhal	75	1500
Sarnis	25	500
Ardes	25	500
Karvas	25	600
Hammare	27	540
Fum	60	1200
Sivilak	15	300
Satinç	8	160
Şimşim	200	4000
Cum	15	300
Bamitne	35	700
Tutaş	19	380
Elince	75	1500
Hallaç	30	600
Serde	150	2400
TOPLAM	810	15700

3. Sınai Faaliyetler

Gayrimüslim nüfusla doğrudan ilişkili sınai faaliyetler ile ilgili olarak, değirmenler ve boyahaneler öne çıkmaktadır. Şehirde gayrimüslim nüfus, İslam nüfusa oranla çoğunluğu oluşturduğundan meyhane işletmeciliğine dair kaydın olması gerekirken, şehirli halktan alınan vergi kalemleri içerisinde bu işletmeye dair herhangi bir gelir kaydına rastlanılmamıştır. Bunun sebebi olarak, İmparatorluk genelinde XVI. yüzyılın başlarından itibaren şehirlerde yaşayan Müslümanlar arasında içki kullanımının artmaya başladığı düşüncesi ile beraber Müslüman ahalinin ahlaki çöküntüye girmesi ve aile hayatını olumsuz etkileyeceği öngörüsü bilhassa I. Süleyman'dan itibaren meyhanelerin kapatılması gösterilebilir. Dolayısıyla Atak sancağındaki meyhane gelirlerine rastlanılmaması, uygulanan meyhane yasakları ile doğrudan ilişkilidir diyebiliriz.⁶¹

⁵⁹ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Re'âyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, 508 vd.

⁶⁰ 1540 tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanunu'nda eyalet genelindeki bal üretiminden her peteğe 2 akça alınacağı hükmü geçmektedir. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5/II. Kısım, 447.

⁶¹ Derviş Tuğrul Koyuncu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İçki Üretimi ve Tüketimi*, (İstanbul: Selenge, 2020), 60-64.

3.1. Değirmenler

Değirmen, klasik dönemin en önemli sanayi tesislerinden biridir. Halkın temel gıda maddesi olan buğday ve arpa buralarda öğütülerek un hâline getirilmektedir. Değirmen üst üste konulmuş iki büyük silindir taştan meydana gelir. Alttaki taş sabittir ve ortasından bir mil üstteki taşın ortasından geçmektedir. Milin alt kısmı su veya yel tarafından döndürülen çarka bağlıdır. Su değirmeninde silindirik ve daralan bir boru içerisinde yüksekçe bir yerden akıtılan su borunun alt ucundan çıkarken sıkışmanın verdiği basınçla çarkın üzerine büyük bir kuvvetle inmekte ve onu döndürmektedir. Böylece en üstteki silindirik değirmen taşı dönmekte ve taşın ortasından akıtılan hububat iki taşın arasında ezilerek kenardaki bir oluktan un olarak akmaktadır. Bazı değirmenlerde birden fazla dönen taş mevcuttur ki, dönen taş sayısına tahrir defterlerinde “bâb” denmektedir. Nadir olmakla birlikte bazı değirmenler 2 veya 3 bâb olabilmektedir. Bu durumda resim de dönen taş sayısına göre alınmaktadır. Her yerde her zaman değirmen bulunması mümkün değildir. Daha çok su olan ve değirmen yapmaya müsait yerlerde bulunmaktadır. Bu sebeple değirmen bulunan köyler çevre köylerin ve konargöçerlerin çokça uğradığı yerler arasındadır. Bu durum bu tür köylerin sosyal ve ekonomik hayatına olumlu yönde tesir eden faktörlerden birisidir. Su ve yel ile dönen un değirmenlerinden alınan resme “resm-i âsiyâb” denmektedir. Değirmen resminin miktarı zaman ve mekâna göre farklılık göstermektedir. Bazen değirmenin durumuna göre hububat olarak da resim alındığı olmuştur. Ancak daha çok her ay için 5 akça hesabı üzerinden nakit olarak alındığı görülmektedir. Resm-i âsiyâb değirmenin yılda kaç ay döndüğüne göre değişmektedir. Bazı değirmenler 3 ay, bazıları 6 ay, bazıları ise tam yıl çalışmaktadır. Her ay için 5 akça takdir edildiğinden 3 ay çalışan değirmenin resmi 15 akça, 6 ay (nîm sâl) döneninki 30 akça ve tam yıl (tamam sâl) dönen değirmenin resmi ise 60 akça tutmaktadır.⁶² Atak sancağındaki faal olan değirmenlerden alınacak resim miktarı da belirlenmiş idi. Bu durumda tamam yıl dönen âsiyâbdan altmış akça, altı ay dönen otuz akça resim alınmakta, dolayısıyla her ayda beş akça üzerinden hesap edilmekte idi.⁶³ Nüfusun büyük çoğunluğunun gayrimüslimler tarafından oluşturulduğu şehir merkezinde de değirmenlerin bulunduğunu öğrenmekteyiz. Burada tamam yıl çalışan 6 bâbdan alınan değirmen resmi 360 akça idi. Bunun haricinde Mahsulat-ı Asiyâb Hassa adıyla kayıtlı 2 bâb değirmenden de yıllık olarak 1000 akça alınmaktaydı. Atak sancağındaki gayrimüslimlerin yaşadığı köyler içerisinde 11 köyde değirmen mevcut idi (Tablo 6). Müslüman köylerden ise karye-i Sarum, karye-i Dirkam-ı Sufla, karye-i Til, karye-i Miraz Beğ, karye-i Cifka ve karye-i Comalaş gibi 6 köyde değirmen resmi tahsil edilmekte idi.

Tablo 6: Gayrimüslim Köylerinde Değirmenler ve Bundan Alınan Resim

Köyler	Bâb Sayısı	Çalışma Süresi	Resm-i Âsiyâb / Akça
Müşrif	4	Tamam Yıl	240
Halhal	3	Tamam Yıl	180
Sarnis	2	Nim Yıl	60
Ardes	-	-	-
Karvas	5	Nim Yıl	150
Hammare	-	-	-
Fum	2	Nim Yıl	60
Sivilak	-	-	-
Satinç	-	-	-
Şimşim	3	Tamam Yıl	180

⁶² Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 183-184; Ayrıca bkz. Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Re’âyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, 503.

⁶³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5/II. Kısım, 447.

Cum	2	Nim Yıl	60
Bamitne	-	-	-
Tutaş	1	Tamam Yıl	60
Elince	3	Tamam Yıl	180
Hallaç	2	Tamam Yıl	120
Serde	5	2 bâb Tamam Yıl (120)	210
		3 bâb Nim Yıl (90)	
TOPLAM	32		1500

3.2. Boyahaneler

Boyahane, pamuklu ve yünlü dokuma sanayiinin önemli faaliyet kolunu oluşturmaktadır. İpeklilere renk verilmesi, kumaşların boyanması bu tesislerde gerçekleşmektedir. Herhangi bir bölgedeki boyahane gelirinin vaziyeti, oradaki dokuma sanayiinin gelişmişliğine dair bilgi vermektedir. Bu yüzden dokuma sanayiinin gelişmiş olduğu yerlerde boyahane gelirinin oldukça yüksek olduğu bilinmektedir. Mukataa usulüyle işletilen boyahaneler, padişah hasları içerisinde yer alabildiği gibi sancakbeyi hasları içerisinde de yer alabilmekte idi. Eğer boyahane gelirleri, padişah haslarına dâhilse iltizam usulüyle işletilmekte idi. Emin, iltizam bölgesi içerisindeki her bir mukataayı farklı kalemler hâlinde ikinci kez iltizama vererek söz konusu geliri toplama yoluna gitmekte idi. Fakat sancakbeyi haslarına dâhil olduğu zaman ise, sancakbeyi ya da adamları toplamakta idi.⁶⁴ Boyacı esnafı aralarındaki anlaşmalar gereği boyayacakları maddeleri tespit etmişler idi.⁶⁵ Atak sancağında da boyahane tesislerine rastlanılmıştır. Nitekim sancak şehir merkezindeki boyahanenin geliri 22.000 akça idi. Diğer boyahanelerin ise gayrimüslim köylerinde mevcut olması, genel olarak bu tesislerden gayrimüslimlerin yararlandığını göstermektedir. Köylerdeki boyahaneler ve gelirleri ise şu şekildedir: karye-i Cum'da 4.000 akça, karye-i Elince'de 12.000 akça, karye-i Hallaç'ta 3.700 akça, karye-i Serde'de 15.000 akça, karye-i Fum'da 600 akça idi. Serde ve Elince köylerinde boyahane gelirlerinin hayli yüksek olması, bu köylerde dokuma endüstrisinin gelişmiş olduğunu göstermektedir.

4. Şahıs Başına Alınan Vergi ve Resimler

4.1. Cizye ve İспенç Resmi

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin başta gelen yükümlülükleri arasında, askerlik hizmetine mukabil "cizye" adında bir vergi ödeme zorunluluğu gelmekte idi. Cizye, Müslüman olmayan, askerlik çağına gelmiş erkeklerden alınan bir vergidir. Kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, köleler, hastalar ve din görevlileri bu vergiyi ödemekten muaf tutulmuşlardır.⁶⁶ Şer'i kaidelere göre şeyhülislamın verdiği fetva ile her yıl cizye miktarının belirlenmesi ve bu miktarın ilanı hükümdarın sorumluluğu altındaydı. Osmanlı uygulamasında cizye mükellefleri âlâ, evsat ve edna şeklinde üç gruba ayrılmakta idi.⁶⁷ Atak sancağında 1567'de gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin toplamı 147.322 akçadır. Sancağın 1541 yılına ait icmal defterindeki cizye gelirinin, 97.780 akça⁶⁸ olduğu dikkate alınır ise aradan geçen 26 sene zarfında söz konusu vergi gelirinde önemli bir artışın olduğu görülür. Müslüman olmayan erkeklerden alınan ispenç resminin ise menşei Osmanlı öncesine uzanmaktadır. İспенç resminin bilinen en eski tahrir

⁶⁴ Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 185.

⁶⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdi Yapısı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 432.

⁶⁶ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, (İstanbul: Risale Yay., 1990), 45; Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, C.55/S.213, (Ankara: 1991): 371 vd. Cizye hakkında ayrıca bkz. Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", *Belleten*, C.VIII/S.32, (Ankara: 1944): 599-652.

⁶⁷ Halil İnalçık, "Cizye (Osmanlılarda)", *TDVİA*, C.VIII, (1993): 45-48.

⁶⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defteri (*TT.d.*), Nr. 208, 101-109.

defterlerinde yer aldığı ve Fatih Kanunnamesi'nde bu resimden bahsedildiği bilinmektedir. Ancak bu vergiyi ödeyen mükelleflerin gayrimüslim olmaktan başka hangi vasıfları taşıyacağı konusunda kaynaklarda kesin bir tanım yoktur. İспенç resmini, genel olarak, bülüğ çağına ermiş, şehirli, köylü ve göçebe; evli veya bekâr, topraklı ve topraksız her gayrimüslim erkekten alınan örfi bir baş vergisidir, şeklinde tarif etmek mümkündür.⁶⁹ Hıristiyan veya Yahudi, gayrimüslim unsurlardan alınan ispenç aslında ortaya çıkışı itibarıyla Rumeli'ye mahsus bir vergi türüdür; fakat daha sonra Anadolu'da özellikle XVI. yüzyılda Doğu Anadolu'nun ele geçirilmesinin ardından buradaki Hıristiyan halka da uygulanmıştır.⁷⁰ İспенç resmi ile ilgili olarak kanunnamede geçen hükümde “..kefere taitesine resm-i çift bağlanmayub her haraç-güzar yirmi beşer akça ispenç..” kayd olunmuştur.⁷¹ Bu durumda ispenç resminin, Müslümanlardan alınan çift resminin bir nevi karşılığı olduğunu söyleyebiliriz. Sancakta gayrimüslimlerden alınan resm-i ispenç'in toplamı 86.725 akçadır. İспенç resminin şehir ve köylerdeki dağılımına bakacak olursak; Nefs-i Atak'ta 9.100 akça, karye-i Müşrif'de 2.350 akça, karye-i Halhal'da 5.000 akça, karye-i Sarnis'de 1.050 akça, karye-i Ardes'te 2.725 akça, karye-i Karvas'ta 4.550 akça, karye-i Hammare'de 2.250 akça, karye-i Fum'da 5.900 akça, karye-i Sivilak'ta 1.050 akça, karye-i Satınç'te 1.250 akça, karye-i Şimşim'de 5.375 akça, karye-i Cum'da 5.000 akça, karye-i Bamitne'de 5.700 akça, karye-i Tutaş'ta 5.250 akça, karye-i Elince'de 16.325 akça, karye-i Hallaç'ta 5.225 akça, karye-i Serde'de 8.625 akça idi. Bu cümleden olarak köylerde tahsil edilen ispenç resmi miktarı açısından karye-i Elince⁷² karye-i Serde⁷³ ve karye-i Fum⁷⁴ öne çıkan yerlerdir (Tablo 7).

Tablo 7: Atak Sancağında İспенç Resmi

Mahal / Yer	Resm-i İспенç / Akça
Nefs-i Atak	9100
Müşrif	2350
Halhal	5000
Sarnis	1050
Ardes	2725
Karvas	4550
Hammare	2250
Fum	5900
Sivilak	1050
Satınç	1250
Şimşim	5375
Cum	5000
Bamitne	5700
Tutaş	5250
Elince	16325
Hallaç	5225
Serde	8625
Toplam	86725

⁶⁹ Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 179.

⁷⁰ Halil İncelik, “İspence”, *TDVİA*, C.XXIII, (2001): 177.

⁷¹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5/II. Kısım, 446.

⁷² *TKGM, TT.d.*, Nr. 97, 102a.

⁷³ *TKGM, TT.d.*, Nr. 97, 111b.

⁷⁴ *TKGM, TT.d.*, Nr. 97, 84b.

4.2. Âdet-i İrgadiye

İrgadiye resminin önceleri raiyetin sipahiye birkaç gün bedenen hizmet etmesi şeklinde uygulandığı fakat zamanla nakde çevrildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı kanunnamelerinde köylünün sipahiye karşı fiilî hizmetle yükümlü olduğu ancak hizmet edeceği her gün için muayyen bir meblağ ödeyerek bunu yerine getirebileceği belirtilmektedir.⁷⁵ 1540 tarihli Diyarbekir Vilayeti Kanunu'nda, gayrimüslimlerin ödediği ırgadiye resmi ile ilgili olarak, "evlüsünden altışar akça ırgadiye kayd olunmuştur. Mücerred olanından ırgadiye talep olunmaya." bilgisi verilmektedir.⁷⁶ Dolayısıyla Atak sancağında ispenç resminin, evli ve bekârdan alınmasına mukabil, ırgadiyenin sadece evli gayrimüslim hane bazında alındığını söylemek mümkündür. Şehirdeki gayrimüslimlerden ırgadiye resmi olarak 1.728 akça tahsil edilmiştir.⁷⁷ Bu resimden alınan hasılatın köylerdeki dağılımı ise; karye-i Müşrif'te 366 akça, karye-i Halhal'da 990 akça, karye-i Sarnis'te 186 akça, karye-i Ardes'te 474 akça, karye-i Karvas'ta 774 akça, karye-i Hammare'de 384 akça, karye-i Fum'da 1.164 akça, karye-i Sivilak'ta 174 akça, karye-i Satiñ'te 180 akça, karye-i Şimşim'de 1.032 akça, karye-i Cum'da 912 akça, karye-i Bamitne'de 984 akça, karye-i Tutaş'ta 876 akça, karye-i Elince'de 3.342 akça, karye-i Hallaç'ta 912 akça ve karye-i Serde'de 1.716 akça idi. Atak sancağında gayrimüslimlerden alınan ırgadiye resmi toplam 16.194 akça olup bu toplamın 14.466 akçası, köylerde yaşıyan gayrimüslimlerden tahsil edilmiştir (Tablo 8).

Tablo 8: Gayrimüslimlerden Alınan Âdet-i İrgadiye'nin Dağılımı

Köyler	Âdet-i İrgadiye
Elince	3342
Serde	1716
Fum	1164
Şimşim	1032
Halhal	990
Bamitne	984
Cum	912
Hallaç	912
Tutaş	876
Karvas	774
Ardes	474
Hammare	384
Müşrif	366
Sarnis	186
Satiñ	180
Sivilak	174
Nefs-i Atak	1728
Toplam	16.194

⁷⁵ Halil İncılık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü", *Belleten*, C.XXIII, S.92, (Ankara:1959): 579 vd.

⁷⁶ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5/II. Kısım, 446; konu hakkında ayrıca bkz. Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 182.

⁷⁷ Tahrir defterinde şehirli gayrimüslim 287 hane verilmişken, adet-i ırgadiye hasılatı 1.728 akça olarak kaydedilmiştir. Bkz. *TKGM, TT.d.*, Nr. 97, 77b.

5. Gayrimüslimlerde Medeni Durum

Sancakta alınan şahıs başı vergilere ait verilerden yola çıkarak Atak sancağında yaşayan gayrimüslimlerin medeni durumlarına dair bilgilere ulaşmamız mümkündür. Bu durumda şehirde yaşayan gayrimüslim nüfusun %79'unun evli, %21'inin ise bekâr olduğu anlaşılmaktadır. Kırsal alanda, evli nüfus oranının %60'ın altına inmediği tespit edilmiştir. Evli nüfus oranının en yüksek olduğu köyler; karye-i Elince (%85), karye-i Serde (%85), karye-i Halhal (%83), karye-i Fum (%82), karye-i Şimşim'dir (%80). Diğer gayrimüslim köylerdeki evli nüfus oranlarının dağılımı ise şu şekildedir: karye-i Cum (%76), karye-i Sarnis (%74), karye-i Hallaç (%73), karye-i Bamitne (%73), karye-i Ardes (%72), karye-i Karvas (%71), karye-i Hammare (%71), karye-i Tutaş (%70), karye-i Sivilak (%69), karye-i Müşrif (%65), karye-i Satınç'tir (%60).

Sonuç

Osmanlı toplum yapısı özelinde genellikle gebran, kefere, Yahudiyan, zimmiyan adlarıyla bilinen gayrimüslimler, XVI. yüzyılda Atak sancağı içerisinde sosyoiktisadi açıdan önemli bir yere sahip idi. Gayrimüslimlerin 1567 yılında mevcut şehir nüfusunun %98'lik kısmını oluşturması, gayrimüslim nüfusun şehir ekonomisinde ciddi role sahip olduğunu göstermektedir. Şehirde yaşayan gayrimüslimler aynı zamanda tarımsal faaliyetlerle de uğraşarak geçimini sürdürmekte idi. Gayrimüslimlerin kırsal yaşayışına baktığımızda, önemli bir kısmının köylerde toplu olarak yaşadığı tespit edilmiştir. Bu cümleden olarak, Atak sancağında Müşrif, Halhal, Sarnis, Ardes, Karvas, Hammare, Fum, Sivilak, Satınç, Şimşim, Cum, Tutaş, Hallaç isimli köyler, sadece gayrimüslimlerin meskûn olduğu yerleşim yerleri iken Bamitne, Elince, Serde köyleri ise Müslümanlarla birlikte karışık olarak yaşadıkları köyler olarak bilinmektedir. Tespit edebildiğimiz ölçüde, sancakta yaşayan gayrimüslimlerin sahip oldukları şahıs adları içerisinde Budak, Karaca, İskender, Murad, gibi isimlerin mevcut olması, onların Türk kültüründen etkilendiklerinin açık bir göstergesi olmalıdır. Diğer taraftan az da olsa Şah Emir, Şah Yar, Şah Kıyal gibi adların varlığı, Safevi kültür kalıntılarının etkisinden kaynaklı olabileceğini düşündürmektedir. Şehirde yaşayan gayrimüslimlerin sahip olduğu şahıs adları arasında, Aleksin, Haçik, Kirkos, Avani, Kirsid yaygın iken gayrimüslim köylerde Abraham, Aleksin, Serkis, Haçik, Kirkor adlarının öne çıktığı görülmektedir. Diğer taraftan gayrimüslimler arasında Satılmış, Derviş, Mübarek, Rum Beğ, Koç Beğ, Timurşa, Hızırşa, Hızır, gibi isimlerin de kullanımında olduğu tespit edilmiştir. Sancakta gayrimüslimlerin tarımsal faaliyetlerin yanı sıra küçükbaş hayvancılık ve arıcılık gibi iktisadi faaliyet kollarında buldukları bilinmektedir. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, Sarnis köyü haricinde tüm gayrimüslim köylerinde gerçekleştirilmekte idi.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM)

BOA, TTD 208.

TKGM, TTD 97

Diğer Kaynaklar

Afyoncu, Erhan, "Rüstem Paşa", *TDVİA*, 35, (2008): 288-290.

Akgündüz, Ahmed, "Osmanlı Devleti'nde İnsan Hakları ve Hukukun Üstünlüğü", *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, 21-36. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.

- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. 3, İstanbul: Fey Vakfı, 1991.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. 5/II, İstanbul: Fey Vakfı, 1992.
- Ana Britannica, "Lice", 14, (2004): 470.
- Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezamîn-i Defter-i Divan*, İstanbul 1280.
- Bizbirlik, Alpay, "XVI. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIV/S.1, (1999):109-133.
- Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Re'ayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD* V/5, (1947): 483-511.
- Demirağ, Yelda, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları" *OTAM* 13, (2002): 15-33.
- Emecen, Feridun M., "Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler", *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara (1999): 91-110.
- Ercan, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Bellekten*, C. 55/S.213, (1991): 371-391.
- Erpolat, Mehmet Salih, "XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1999.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul: Risale Yay., 1990.
- Geray, Cevat, "Türkiye'de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy Kent Yaklaşımı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 30, S.1, (1975): 45-66.
- Gündüz, Şinasi, "Keşiş", *TDVİA*, 25, (2022): 322-324.
- Güneş, Gülcan, Avşin, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 1/S.2, (2015): 1-30.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih* IV, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, terc. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- İdris-i Bidlîsî, *Selimşah-Name*, (Haz. Hicabi Kırlangıç), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- İlhan, Mehmet, Mehdi, "Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *Bellekten*, C. 54/S.209, (1990): 213-222.
- İlhan, Mehmet, Mehdi, "Mufassal Tahrir Defterlerindeki Adların Öneme Dair Bazı Örnekler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 25/S.40, (2006): 41-58.
- İnalcık, Halil, "Cizye (Osmanlılar'da)", *TDVİA*, VIII, (1993): 45-48.
- İnalcık, Halil, "İspence", *TDVİA*, XXIII, (2001): 177.
- İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüşumu", *Bellekten*, XXIII, S.92, (1959): 575-608.
- Karaca, Behset, "Safevî Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", *Türkler*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, (2002): 409-416.
- Karaca, Behset, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Uluborlu Kazası*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2012.

- Kenanoğlu, Macit, "Zimmî (Osmanlılar'da)", *TDVİA*, 44, (2013): 438-440.
- Koyuncu, Derviş Tuğrul, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İçki Üretimi ve Tüketimi*, İstanbul: Selenge, 2020.
- Kurt, Yılmaz, "Adana'da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları", *Belleten*, C. 57, S. 218, (1993):173-200.
- Kurt, Yılmaz, "Kozan'da Şahıs Adları", *Belleten*, C. 58, S.223, (1994): 607-634.
- Kurt Yılmaz, "Adana Sancağı'nda Kişi Adları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S.26, (1991): 169-252.
- Kütükoğlu, Mübahat, S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Ankara: TTK Yayınları, 2018.
- Nedkoff, B. Christoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi)", *Belleten*, C. VIII, S.32, (1944): 599-652.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2017.
- Öz, Mehmet, "Osmanlılar (Sosyal Hayat)", *TDVİA*, 32, (2007): 532-538.
- Özcoşar, İbrahim, "Kürtler (Osmanlı Dönemi)", *TDVİA*, C. Ek-2, (2019):118-121.
- Özkaya, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul: YKY., 2008.
- Sahillioğlu, Halil, "Avârız", *TDVİA*, 4, (1991): 108-109.
- Selen, Hamit, Sadi, "Türkiye'de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri", *Türk-Coğrafya Dergisi*, S.7-8, (1945): 97-104.
- Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, çev. Abdullah Yegin, İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2014.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2017.
- Ünal, Mehmet Ali, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaleti'ne Tabi Sancakların İdari Statüleri" *X. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım*, Ankara: 1994, 2211-2220.
- Ünal, Mehmet Ali, "Diyarbakır'da Osmanlı Hakimiyeti'nin ve Diyarbakır Beylerbeğliği'nin Kurulması", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır: 2004, 567-573.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011.

Summary

Religion is an important factor in determining the social status of the individual in Ottoman society. According to the rules of "sharia sharif" practiced in the Ottoman Empire, non-Muslims who signed a peace treaty with Muslims and accepted the sovereignty of a Muslim state were called dhimmis. Ahl-i dhimmi subjects were subject to the rules set by the Ottoman authorities, just like Muslims. Although non-Muslims were recorded as "Dhimmiyan" in some cities, it is known that they were also recorded as "kefere, gebran, Yahudiyan" in some cities. The non-Muslims in the Sanjak of Atak, which is the subject of our study, were recorded in the tax books as "cemaat-i gebran".

It is known that Atak Sanjak was extensively recorded in 1540 and 1567. In our study, according to the cadastral record book of 1567, the population of non-Muslims in the cities and villages of Atak Sanjak, the personal names they used and the prevalence of these names, their economic activities, the taxes they paid to the state and their marital status were tried to be

provided. In this context, based on the information that the non-Muslims living with Muslims in the city center of Atak Sanjak in 1567 and recorded as cemaat-i gebran were 287 households and 77 mujerred (single), while the Islamic population was 5 households and 3 mujerred, it is concluded that the non-Muslim population rate in the city was 98%. When we look at the rural areas, we see that although the number of Muslim villages was high, the Islamic population was quite low. In other words, the non-Muslim population living in the villages was considerably higher than the Islamic population. Among the village population, non-Muslims comprised 2425 households and 680 mujerred, while the Muslim population comprised 755 households and 151 mujerred, and the ratio of non-Muslims to the Islamic population was 76%. Non-Muslims in Atak Sanjak lived collectively in 13 villages. Müşrif, Halhal, Sarnis, Ardes, Karvas, Hammare, Fum, Sivilak, Satinch, Shamshim, Jum, Tutaş and Hallaç were the villages where non-Muslims lived. On the other hand, there were 3 villages where they lived together with Muslims. These villages were: Serde, Elince and Bamitne. It is known that non-Muslims belonged to churches such as Nestorian, Jacobite and Greek. The presence of non-Muslims with names of Persian origin such as Haço and Haçik is important in terms of showing that there were members of the Nestorian church. On the other hand, the fact that non-Muslims used the Turkish names Budak, Karaca, Murad, İskender as personal names shows that they remained under the influence of Turkish culture in the region. In this respect, when we look at the personal names of non-Muslims living in the city center: Kirkos, Hachik, Serkis, Iskender, Aleksin were in common use, while in the villages, Abraham, Aleksin, Serkis, Hachik, Kirkos, Hasin and Avani were commonly used. Non-Muslims engaged in agriculture both in the city and in the villages, and especially in the villages, they also engaged in beekeeping and small cattle production.

Wheat and barley production were the main agricultural products. The villages of Elince, Shamsim, Bamitne, Jum, and Hallaç stood out in terms of wheat production, and the villages of Elince, Bamitne, Cum, and Hallaç stood out in terms of barley production. Cotton production by non-Muslims also constituted an important branch of agricultural production. In this context, cotton production was practiced in all villages where non-Muslims lived. Among these villages, Serde and Shamsim were the ones with the highest cotton production. In addition to the tithes tax, they paid to the state, they also contributed significantly to the state treasury with taxes such as jizya, ispenç and adet-i irgadiye. When we look at the marital status of non-Muslims, we find that 79% of non-Muslims living in the city were married and 21% were single. On the other hand, the proportion of married non-Muslims living in villages did not fall below 60%.

Mills, which played a role in grinding grain crops into flour, were among the most important industrial facilities for the entire Ottoman society. Among the 16 villages inhabited by non-Muslims, 11 villages, namely Müşrif, Halhal, Sarnis, Karvas, Fum, Shamshim, Jum, Tutaş, Elince, Hallaç, and Serde, had mills. Some of the mills in these villages operated all year round, while others operated for 6 months. In addition, dye houses, which played a direct role in the dyeing and patterning of cotton weavings, were also active in non-Muslim villages. As a matter of fact, the dye houses operating in the non-Muslim villages of Atak Sanjak were active in the villages named Jum, Elince, Hallaç, Serde and Fum. The fact that the dye house revenues were high especially in Serde and Elince villages clearly shows that the weaving industry was developed in these villages.